

UOT: 343.97

Məhəmməd İMANLI,
hüquq elmləri doktoru, professor

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUS AZƏRBAYCANIN CANLI TƏBİƏTİNƏ QARŞI DÜŞMƏN ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN "EKOCİNAYƏTLƏR"

Açar sözlər: ekologiya, ətraf mühit, ekologiya hüququ, təbii ehtiyatların tükənməsi, ekoloji münasibətlər, beynəlxalq cinayət məhkəməsi, iqtisadi ziyan, insanın təbiətdən istifadəsi, təbii mühitin dağılması, "cəmiyyət-təbiət" sistemi, ekoloji forma.

Keywords: ecology, environment, environmental law, depletion of natural resources, environmental relations, international criminal court, economic damage, human use of nature, natural environment degradation, "society-nature" system, ecological form.

Ключевые слова: экология, окружающая среда, экологическое право, истощение природных ресурсов, экологические отношения, международный уголовный суд, экономический ущерб, использование человеком природы, разрушение природной среды, система "общество-природа", экологическая форма.

B izi əhatə edən ətraf təbii mühit insanın həyatının şəraiti və vasitəsi, onun yaşadığı ərazi, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirildiyi məkan, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin, mədəni-məişət əhəmiyyətli digər obyektlərin yerləşdiyi ərazi rolunu oynayır. Beləliklə, mürəkkəb anlayış olan ətraf mühit çərçivəsində tarixi baxımdan təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin iki forması inkişaf etmişdir. Bunlardan birincisi, insanın təbiətdən istifadəsi, yəni insanın öz maddi və mənəvi tələbatını təmin etmək üçün təbiətdən faydalanmasıdır. Bu forma-ya qarşılıqlı təsirin iqtisadi forması da demək olar. Qarşılıqlı təsirin ikinci forması bioloji və sosial varlıq kimi insanın və onun təbii yaşayış mühitinin

qorunub saxlanması məqsədi ilə ətraf təbii mühitin mühafizəsidir. Bu forma təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin ekoloji forması adlanır [3, s.7].

Təbii mühitdən istifadə və onun nəticələri.

İnsanın özünün yaşadığı ətraf mühitə təsir göstərərək nəinki onun ehtiyatlarından istifadə edir, həmçinin təbii mühiti dəyişdirir, onu öz təsərrüfat və praktik ehtiyaclarının ödənilməsinə uyğunlaşdırır. Buna görə də insan fəaliyyəti ətraf mühitə əsaslı təsir edərək onu dəyişdirir, nəticədə yaranan dəyişikliklər insanın özünə əks təsir göstərir. Bəşəriyyətin bütün inkişaf tarixi ərzində Yer kürəsi meşələrinin 2/3 hissəsi qırılmış, insan fəaliyyəti nəticəsində 2000-ə qədər heyvan və bitki növü məhv olmuş, oksigen ehtiyatları 10 milyard ton azalmış, kənd təsərrüfatının düzgün və rəşional həyata keçirilməməsi nəticəsində 200 milyondan artıq hektar torpaq yararsız hala düşmüşdür. Elmi-texniki tərəqqi əsri olan XX əsrin əvvəli ətraf təbii mühitə insanın iqtisadi təsirinin artması ilə əlamətdardır. İnsanların qeyri-rasional fəaliyyəti nəticəsində hər gün 44 hektar torpaq səhraya çevrilir, bir dəqiqə ərzində 20 hektardan çox meşə qırılır, hər gün heyvan və bitki aləminin bir növü məhv olur [1, s.3].

Təbii mühitə qarşı insanın zərərli fəaliyyəti obyektiv cəhətdən bir-birinə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan üç formada təzahür edir: a) ətraf təbii mühitin çirklənməsi; b) təbii ehtiyatların tükənməsi; v) təbii mühitin dağılması.

Yer kürəsinin əhalisi: inkişaf perspektivləri. İstehsalın və insanların ekoloji şüurunun hazırkı səviyyəsi şəraitində əhalinin artması ətraf mühitin çirklənməsinin və təbii ehtiyatların tükənməsinin sürətlə getməsinə şərtləndirir. XX əsrin 2-ci

yarısı özünəməxsus demoqrafik inqilab kimi yadda qalmışdır. Tibb elminin nailiyyətləri və ümumi rifah halının yüksəlməsi sayəsində ölümün azalması və doğumun artması əhalinin sayının çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, XIX əsrdə Yer kürəsinin əhalisi 100 il müddətində cəmi 1 milyard artmışdırsa, XX əsrin il 20 ilində də artım 1 milyard olmuş, XXI əsrin 1-ci yarısında isə 20 il ərzində də artım 1 milyard olmuşdur. Hazırda dünya üzrə əhali artımı sürəti 1 dəqiqədə 150 nəfərə bərabərdir.

Təbii mühitin çirklənməsinin, tükənməsinin və dağılmasının səbəbləri. İnsanın antropogen fəaliyyətindən irəli gələn təbii mühitin çirklənməsi, tükənməsi və dağılması səbəbləri içərisində obyektiv və subyektiv səbəbləri fərqləndirmək olar. Obyektiv səbəblər aşağıdakılardır:

1. Yerin təbiətinin özünü təmizləmək və özünü tənzimləmək imkanının son həddi. Müəyyən vaxta qədər Yerin təbiəti sanki özünün zərərli təsirlərindən qoruyaraq insanın istehsal fəaliyyətinin tullantılarını yenidən emal edir və təmizləyir. Lakin onun imkanları məhduddur. Təbii mühitin hüdudları insanın təsərrüfat fəaliyyətinin artmaqda olan tullantılarını tam həcmdə emal etməyə imkan vermir, ona görə də həmin tullantıların bir hissəsinin yığılıb qalması ətraf mühitin global çirklənməsi üçün təhlükə yaradır.

2. Torpaq ərazisinin bir planetin hüdudları ilə fiziki məhdudluğu. Bunun nəticəsində insanın istifadə etdiyi faydalı qazıntıların (daş kömürün, neftin və s.) ehtiyatları tədricən tükənir və yox olur. Bəşəriyyət qarşısında alternativ enerji mənbələrinin axtarılıb tapılması üzrə yeni, daha böyük vəzifələr durur.

3. Təbii istehsalın tullantısız, insanın istehsal fəaliyyətinin isə tullantılı olması. Təbiətdə istehsal qapalı dövriyyə üzrə həyata keçirilir və tullantısızdır.

Ekoloji münasibətləri tənzim edən ekologiya hüquq normaları insanın ətraf təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri və mahiyyətinə dair baxışlar sisteminin əsasında formalaşır. Bu baxışlar sistemi həm cəmiyyətin tarixi inkişafı və cəmiyyətin təbiətlə ünsiyyətinin müsbət təcrübəsinin toplanması ilə əlaqədar, həm də cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin vəziyyəti və cəmiyyət qarşısında du-

ran vəzifələrlə bağlı olaraq müəyyən edilir. Bunu nəzərə alaraq cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi sahəsində ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sisteminin təhlilindən əvvəl həmin hüquqi tənzimləmə sisteminədək mövcud olmuş baxışlar sistemi üzərində dayanmaq məqsədəuyğundur.

Ətraf mühitin keyfiyyətinin təmin edilməsi yolları "Cəmiyyət-təbiət" sistemi ətraf mühitin keyfiyyətinin təmin edilməsinin üç yolunu müəyyən edir.

Birinci yol ekologiyanın iqtisadiyyatdan üstünlüyünü, ekoloji maraqların iqtisadi maraqlar üzərində hökmranlığını nəzərdə tutur. Lakin məsələnin bu cür həlli insanın iqtisadi maraqlarını pozur, yaxud onu sıfıra endirir ki, bu da lazımi həyat keyfiyyətini təmin edə bilmir.

İkinci yol insanın adaptasiyasını və təbiətin özünü tənzimləməsini nəzərə almaqla iqtisadiyyatın ekologiyadan üstünlüyünü müəyyən edir. Təcrübə göstərir ki, belə yol təbii mühitin aşınmasına gətirib çıxarır, insanın sağlamlığına və genetik proqramına silinməz dərəcədə zərər yetirir və bütövlükdə cəmiyyətin məhvinə aparır.

Üçüncü yol ekoloji və iqtisadi mənafehlərin uyğunlaşdırılmasıdır. Bu tarixin düzgün hesab etdiyi yeganə yoldur, çünki təbiəti mühafizənin iqtisadi inkişafı əlaqələndirilməsi, insanın ekoloji ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə cəmiyyətin təsərrüfat inkişafını uyğunlaşdırma bilər.

Birinci yol ekologiyanın iqtisadiyyatdan üstünlüyünü, ekoloji maraqların iqtisadi maraqlar üzərində hökmranlığını nəzərdə tutur. Lakin məsələnin bu cür həlli insanın iqtisadi maraqlarını pozur, yaxud onu sıfıra endirir ki, bu da lazımi həyat keyfiyyətini təmin edə bilmir.

İkinci yol insanın adaptasiyasını və təbiətin özünü tənzimləməsini nəzərə almaqla iqtisadiyyatın ekologiyadan üstünlüyünü müəyyən edir. Təcrübə göstərir ki, belə yol təbii mühitin aşınmasına gətirib çıxarır, insanın sağlamlığına və genetik proqramına silinməz dərəcədə zərər yetirir və bütövlükdə cəmiyyətin məhvinə aparır.

Üçüncü yol ekoloji və iqtisadi mənafehlərin uyğunlaşdırılmasıdır. Bu tarixin düzgün hesab etdiyi yeganə yoldur, çünki təbiəti mühafizənin iqtisadi inkişafı əlaqələndirilməsi, insanın ekoloji ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə cəmiyyə-

yətin təsərrüfat inkişafını uyğunlaşdırı bilər.

Bu istiqamətdə atılmış ən ciddi addımlardan biri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 fevral 2003-cü il tarixli, 1152 sayılı Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram"-ın və "Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair Milli Proqram"-ın təsdiq edilməsi olmuşdur [4, s.38].

Keçən əsrin 80-ci illərində bir qrup tədqiqatçılar, bəşəriyyətin XX əsrin sonu - XXI əsr üçün inkişaf perspektivləri haqqında ABŞ prezidentinə etdikləri məruzədə aşağıdakıları global problemlər kimi göstərirdilər: - Əhali, ölkələrin iqtisadi qeyri bərabərliyi, ərzaq, mineral ehtiyatlar, meşə, su, hava, energetika, genetika. İqtisadi- sosial tərəfləri kənara qoyub, ancaq təbiət haqqında danışsaq, onda iqlimin global dəyişməsi, ozon təbəqəsinin nazilməsi, Yerin meşə örtüyünün qırılması, böyük ərazilərin bərhad hala salınması, faydalı qazıntıların tükənməsi, fauna və floranın azalması XX-XXI əsrlərdə bəşəriyyəti daha çox narahat edən global ekoloji problemlərdir. Yerin ilk yaradılış və geoloji inkişafı tarixində təbiətdə və onun ekoloji sistemlərində çatışmamazlığı olmayan fəvqəl bir tarazlıq mövcud olmuşdur. İnsan və eləcə də bütün canlılar təbiətlə daimi təmasda olduqları üçün bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Əsrlər boyu bu təsir təbiətin ekoloji tarazlığını pozmamış və insan həyatı üçün təhlükə yaratmamışdır, çünki təbiəti canlıların istifadəsinə verən Uca Allah təbiətə normal təsirlər qarşısında öz-özünü müalicə edə bilmə qabiliyyəti vermişdir. Lakin, təbiətə amansız müdaxilələr təsirsiz ötürşür [2, s.4].

Hazırda ətraf mühitə antropogen təsirlər elə geniş miqyas almışdır ki, hələ XX əsrin əvvəllərində belə heç kimin düşünə bilməyəcəyi global xarakterli problemlər ortaya çıxmışdır. Ətraf mühit dedikdə, insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu, ekoloji tarazlıq dedikdə isə, ekoloji sistemin vəziyyəti, yaxud da biotik birliklərin (canlı orqanizmlərin birliklərinin) davamlılığı, özününizamlama qabiliyyəti, qaydaların pozul-

masına müqaviməti, tarazlığın pozulmasına qədər mövcud olan ilkin vəziyyətin bərpa edilməsi başa düşülür. Ekoloji tarazlığın pozulması nəinki insan, eləcə də bütün canlıların həyatı üçün böyük təhlükədir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sözləri ilə desək, "Ekologiyanın qorunması xalqımızın sağlamlığının, milli genofondumuzun qorunması deməkdir". Təbiət və təbii sərvətlərə mənfi münasibət XX əsrdə daha da artaraq ən yüksək həddə çatmışdır və bunun nəticəsində ətraf mühitin biotik (canlı) və abiotik (cansız) amilləri güclü antropogen təsirə məruz qalmış, bir çox bitki və heyvan növləri (biotlar) məhv olmuş və ya kökü kəsilmiş, bəziləri isə məhv olmaq ərəfəsində olduğundan "Qırmızı kitab"lara düşmüşdür. Bu proses yenə də davam edir [5, s.25].

Əgər əvvəllər hər 100 ildə yalnız bir növ biot məhv olurdusa, hazırda 1 saat ərzində Yer kürəsində 50 növ məhv olur. XX əsrin sonunda planetimizin təbii quru ekosisteminin 63 faizi dağılıb, meşələrin üçdə iki hissəsi qırılıb, 200 milyon hektardan çox əkin sahəsi 152 kənd təsərrüfatı üçün tamamilə yararsız hala düşüb. Oksigen ehtiyatı 10 milyard ton azalıb, su ekosistemləri, xüsusilə, dəniz planktonları məhv olub. Bunun əsas səbəbi isə biosferin, atmosferin, hidrosferin, litosferin texnogen çirklənməsinin çox sürətlə artması, təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmaması, dünya əhalisinin sayının və tələbatının artması, urbanizasiya, demografik partlayışlar, kimyəvi pereparatlar və maddələr istehsal edən fabrik, zavod və emal müəssisələrinin atmosfer havasını, torpaqları və suyu çirkləndirməsi, ekoloji terrorun çox güclənməsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmamasıdır.

XXI əsrin başlanğıcında dünyada bir gün ərzində səhrələşmə və şorlaşma nəticəsində 44 min hektar torpaq sahəsi öz münbitliyini və təsərrüfat əhəmiyyətini itirir, 28 min hektar, son məlumatlara görə isə 50 min hektar, yəni salınan meşə sahələrindən 10 dəfə çox dünyanın ən qiymətli təbii sistemlərindən biri sayılan tropik meşə sahəsi məhv olur. Təxmini hesablamalar göstərir ki, ətraf mühitə dəyən ziyanın 60%-i

atmosferin çirklənməsindən, 30%-i su hövzəsinin çirklənməsindən və 10%-i isə bərk tullantılarla çirklənmədən ibarətdir. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə təbiətdən səmərəsiz istifadəyə görə dəymiş iqtisadi ziyan 4-8% təşkil edir. Dünyada istehsalın intensiv inkişafı və yüksək mənfəət əldə etmək arzusu ekoloji tarazlığı poza əsas amillərdəndir. BMT-nin rəsmi məlumatına görə, ətraf mühitin çirklənməsinin 50%-i ABŞ-ın payına düşür. İri dövlətlər az inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye sahələrini yaratmaqla, təbiətə qarşı zor işlədir, onların milli-təbii sərvətlərini məhv edirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə hər vəchlə yüksək məhsuldarlıqlı torpaqlarını zavodların, yaşayış massivlərinin və avtomagistralların tikintisinə qurban verirlər [6, s.44].

1960-cı ildən bəri Yaponiyada, Cənubi Koreyada və Tayvanda taxıl bitkiləri əkilən sahələrin 40 faizi tikinti işləri aparılması hesabına məhv edilmişdir. İndoneziyada təkcə Yava adasında 20 000 hektar əkin sahəsi məhv edilmişdir ki, bu sahə ölkə əhalisinin 360 000 nəfərini yedizdirə bilirdi. Məhz bunların nəticəsidir ki, hər 10 il ərzində dünyada məhsuldar torpaqların 7%-i istifadəyə yararsız hala düşür. Müasir ekoloji problemlərin statistikasına nəzər saldıqda görürük ki, son dövrlərdə yerin təkindən ildə 80 milyard ton filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntıları çıxarılır ki, bunun da yalnız 3-4%-dən səmərəli istifadə olunur və qalan 96-97%-i təbiətə

tə tullanılır və zəhərli maddələrə çevrilir. Həmçinin, hər il dünya okeanına 50 min ton pestisid, 10 milyon ton neft axıdılır. Yer üzərindəki çayların 30%-i çirkləndirilmişdir və bunun nəticəsidir ki, dünya əhalisinin 40%-i içməli su sarıdan əziyyət çəkir, 2 milyard əhalinin çirklənmiş sudan istifadə etməsi ucbatından inkişaf etmiş ölkələrdə xəstəliklərin 80%-i içməli su problemi ilə bağlıdır. Meşələr biosferin bir hissəsini təşkil etməklə onun inkişafı və mühafizəsində mühüm rol oynayır. Bu bir aksiomadır ki, yaşıl bitkilər olmasaydı həyat da mövcud olmazdı.

Ermənistanın təcavüzkarlığı nəticəsində Azərbaycanın ərazilərində törətdiyi vandalizm meşələrin qırılması biosferin davamlılığının və atmosferdə oksigenin azalmasına, quraqlığın, torpaq eroziyasının, deflyasiyasının və sürüşmələrin əmələ gəlməsinə, su daşqınlarına, güclü selə, qasırğalara, torpağın və suyun eroziyasına, iqlimin və relyefin kəskin dəyişilməsinə və s. səbəb olmuşdur. Bu isə beynəlxalq konvensiyalara görə Ermənistan dövlətinin cinayətkar olmasını sübut edir.

Təklif edirik ki, aidiyyəti qurumlar təcili yerli və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə xüsusi tərkibdə komissiya yaradıb-hesablamalara başlamalı, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə müraciət olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Петров В.В. Экологическое право России: Учебник. М.: Издательство БЕК, 1995, с.3.
2. Основы экологического права: Учебное пособие/Под ред. И.А.Еремичева, М., 1999, с. 5
3. "Azərbaycan qəzeti", 19 fevral 2003-cü il, № 33.
4. Babayev A.H., Babayev V.A., Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları. (Dərslük). Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2011, s.38-43
5. Babayev A.H., Babayev V.A., Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları. (Dərslük). Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2011, s.25-26
6. Azərbaycan meşələrinin davamlı idarə edilməsinin əsasları bioekoloji tələbləri. (Dərslük). Bakı, 2012, s. 44-49.

Muhammad Imanli,

**"Economics" committed by enemy Armenia against the living nature
of Azerbaijan released from occupation**

Environmental law is one of the independent areas of law included in the legal system of the Republic of Azerbaijan. It regulates social (environmental) relations in the field of interaction between society and nature for the benefit of present and future generations. The term "ecology" (derived from the Greek words oikos-house, apartment, place of residence and logos-science) was introduced into scientific circulation in 1866 by the German scientist E. Haeckel. This term was first used in the field of biological science.

Ecological law is a set of legal norms regulating ecological-legal relations in the field of interaction between society and nature for the protection and efficient use of the natural environment.

Мухаммад Иманли,

**«Экологическое преступление», совершенное враговой Арменией
против живой природы Азербайджана, освобожденного от оккупации**

Экологическое право является одной из самостоятельных отраслей права, входящих в правовую систему Азербайджанской Республики. Он регулирует социальные (экологические) отношения в сфере взаимодействия общества и природы на благо настоящего и будущих поколений.

Термин «экология» (от греческих слов ойкос – дом, квартира, место жительства и логос - наука) был введен в научный оборот в 1866 г. немецким ученым Э. Геккелем. Этот термин впервые был использован в области биологических наук. Экологическое право – это совокупность правовых норм, регулирующих эколого-правовые отношения в сфере взаимодействия общества и природы по охране и рациональному использованию природной среды.